

Život Josipa Flavija i pitanje pouzdanosti njegovih djela

Boris Havel

ORCID: 0000-0001-7809-9408

Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu

boris.havel@fpzg.hr

UDK: 94(33) Flavius J.
Pregledni znanstveni rad
<https://doi.org/10.32862/k1.17.2.1>

Sažetak

U članku su prikazani život i djela Josipa Flavija, najvažnijega židovskog povjesničara iz prvoga stoljeća poslije Krista. Flavije je bio sudionik Prvoga židovskog ustanka protiv Rimljana, a nakon zarobljavanja i proroštva Vespazijanu da će postati carem, suradnik, pregovarač i prevoditelj njegovu sinu Titu. Zbog izravnog sudioništva u mnogim zbivanjima koja opisuje u Židovskom ratu to je njegovo djelo od neprocjenjive važnosti za uvid u motive, tijek i slom ustanka. Kao helenizirani Židov u Židovskim je starinama i u raspravnicima Protiv Apiona predstavio židovsku povijest od najranijega biblijskog razdoblja i apologetiku židovstva te je opovrgavao protužidovske optužbe raširene u grčko-rimskom svijetu. Njegova djela stoga predstavljaju i dragocjen dio helenističke židovske filozofske i teološke misli staroga vijeka. Iz kršćanskog je očišta Flavijeva najveća vrijednost u opisima Judeje u vrijeme prije, tijekom i nakon Isusova života na zemlji i nastanka prve Crkve. Iz njegovih se djela pruža najširi, najopsežniji i najdublji izvanbiblijski uvid u društvene, političke i vjerske prilike u kojima je nastalo kršćanstvo.

Ključne riječi: Josip Flavije, Judeja, Židovi, židovstvo, Izrael, Jeruzalem, Druugi hram, rano kršćanstvo, *Testimonium Flavianum*

1. Uvod: prvo stoljeće poslije Krista i njegov ljetopisac

Prvo stoljeće poslije Krista može se smatrati najvažnijim stoljećem staroga vijeka, ako ne i čitave pisane ljudske povijesti. To je vrijeme Isusova zemaljskog života, smrti na križu i uskrsnuća, nastanka kršćanstva, rođenja Crkve i početka širenja Radosne vijesti iz Jeruzalema i Judeje do svih krajeva svijeta.¹ To je i vrijeme kad je djelomice prestalo postojati židovstvo kakvo se do tad, s prekidima, razvijalo i postojalo skoro tisuću godina. Od vremena Davidova sina Salomona Izraelova se vjera, kasnije židovstvo,² razvijalo oko Hrama u Jeruzalemu u kojem su se obavljali najvažniji obredi zajednice. Hram je bio središnje mjesto bogoštovlja, pomirbenih žrtvenih prinosa, židovske vjerske hijerarhije te nacionalnoga i političkog identiteta. Onamo su se tijekom blagdana slijevale rijeke židovskih hodočasnika iz Judeje, Galileje i dijaspore. U drugoj polovici prvoga stoljeća judejski su se Židovi pobunili protiv rimske vlasti, zaratili s najvećom silom toga doba i izgubili. Godine 70. poslije Krista Rimljani su zauzeli i opustošili Jeruzalem, a Hram spalili do temelja. Zbog tih su zbivanja započeli teološki procesi u židovstvu koji su djelomice zadirali u srž dotadašnjega shvaćanja nacionalnog otkupljenja, pravednosti, mesijanizma, zakona i kanona. O tim su zbivanjima i o njihovim posljedicama sačuvani brojni spisi, od kojih valja izdvojiti knjige Novoga zavjeta za kršćanstvo i rabinske književnosti za židovstvo. No o okolnostima u kojima je nastalo kršćanstvo i drugi mesijanski pokreti u Judeji, poglavito se zna zahvaljujući djelima Josipa Flavija. Slično vrijedi i za okolnosti koje su prethodile Prvome židovskom ustanku te za njegov tijek i slom. Između razdoblja Isusove službe i Prvoga židovskog ustanka postoji važna poveznica, a to su mesijanska očekivanja koja su duboko prožimala Judeju. Bez Flavija bismo o brojnim ključnim zbivanjima toga doba znali, današnjim pojmovljem rečeno, samo naslove i pokoji podnaslov. Zahvaljujući Flaviju prostor je ispod mnogih naslova i podnaslova popunjen bogatim sadržajem. Nezamislivo je istraživati nastanak kršćanstva bez uvida u Flavijeve knjige. To su shvaćali već najraniji crkveni učitelji, pa su Flavijeva djela prepisivali i tako ih od zaborava sačuvali poglavito kršćani. Među Židovima je Flavije dugo bio zanemarivan i zapostavljan jer ga se prvenstveno shvaćalo kao prebjega i nacionalnog izdajicu. Njegova vrijednost za izučavanje židovske povijesti prepoznata je razmjerno nedavno, nakon što su među Židovima zbog zbivanja povezanih s uspostavom Države Izrael preispitani njegovi politički postupci tako da ih se manje povezuje s veleizdajom, a više s obrascem postupanja koji je svojstven političkom realizmu, pragmatičnosti, razboritosti i nastojanju da se židovstvo sačuva od zatora, sličan onomu proroka Jeremije ili rabina Johanana ben Zakaija. Ugledni židovski povjesničar Solomon Zeitlin stoga Flavija naziva najvažnijim židovskim povjesničarom svih vremena (Zeitlin 1978, 393), a struč-

1 Dj 1,8.

2 O razdoblju za koje je prikladno rabiti pojam „židovstvo“ vidi Havel 2022, 17, 339, 440–441 itd.

njak za ranokršćansku književnost i Flavijeva djela Steve Mason ljetopiscem Judeje prvoga stoljeća bez premca (Mason 2009, 7). Ukratko, o najvažnijem stoljeću staroga vijeka, na duhovno najvažnijem ozemlju staroga vijeka, znamo puno zahvaljujući djelima jednoga čovjeka. Tko je, dakle, bio Josip Flavije, te što je – a što nije – napisao?

2. Život Josipa Flavija

2.1. Josipovo obiteljsko podrijetlo i mladost

Hebrejsko je ime Josipa, poslije Josipa Flavija, Josef ben Matatijahu (יוסף בן מתתיהו), odnosno Josip sin Matijin. Ime Flavije preuzeo je u čast svojega pokrovitelja Flavija Vespazijana, nakon što je Vespazijan postao carem. Zbog toga ga se u ovom članku najprije naziva Josipom, a kasnije, od vremena kad je u Rimu počeo pisati, Flavijem.³ Josip se rodio u Jeruzalemu prve godine Kaliguline vladavine, 37. godine poslije Krista, u svećeničkoj i plemićkoj obitelji. Po ocu je bio potomak „prvoga od dvadeset četiri [svećenička] reda“⁴ što je red Aronova potomka Jojariba.⁵ Po majci je bio potomak loze Hasmonejaca, vladarske dinastije proizišle iz obitelji što je predvodila Makabejski ustanak, oslobodila Judeju od Grka i zaustavila njezinu prisilnu helenizaciju, očistila oskrnavljeni Hram⁶ te nakon pola tisućljeća judejske podčinjenosti stranim vladarima – kaldejskim, perzijskim, ptolemejskim i seleukidskim – obnovila židovsku državnost. Iz Flavijeva rodoslovlja proizlazi da su mu predci bili tradicionalni Židovi hebrejskih imena (Šimun, Matija, Josip), od čega se Flavije udaljio te je trojici sinova nadjenao helenistička imena Hirkan, Just i Agripa.

Mladi je Josip, prema vlastitu svjedočenju, bio sklon učenju, darovit umnošću i odličnog pamćenja. Naučio je grčki jezik kao malo tko od njegovih sunarodnjaka, tako da je i djela poslije pisao na grčkome.⁷ Već kao četrnaestogodišnjemu dječaku

3 U mnogim je jezicima u uporabi grčka (Ιώσηπος) ili latinska (Iosephus) inačica njegova imena Josephus, Josipus, Josefus itd. U hrvatskome je, kao i u hebrejskom, u uporabi isto ime koje se nalazi i u Bibliji, u priči o Josipu sinu Jakovljevu, koje je יוסף (Post 30,24 itd.). Budući da se radi o uobičajenom imenu, smatram da je na hrvatskom radi jasnoće prikladnije rabiti ime Josip Flavije, ili samo Flavije kad je jasno o kome je riječ, nego samo Josip.

4 *Vita* 1:2 (Flavije 2011, 151. Budući da su Flavijeva djela *Vita* i *Contra Apionem* prevedena na hrvatski, u članku su u zagradi navedene i stranice toga izdanja).

5 1 Ljet 24,7.

6 1 Mak 4,52-59. Posveta žrtvenika (oltara), odnosno *hanukat ha-mizbeah* (הקמת המזבח) uvriježena je sintagma na hebrejskome jeziku koja se nalazi u Bibliji (Br 7,10, 11, 84, 88; 2 Ljet 7,9) te u rabinskoj književnosti (Midraš raba i drugdje). Taj se događaj slavi na židovski blagdan Hanuke odnosno na „Blagdan posvećenja“ kako se naziva u Novom zavjetu (Iv 10,22).

7 *Antiquitates Iudaicae* 20:262–263.

dolazili su mu veliki svećenici i židovski starješine da bi se s njime, zbog njegove velike učenosti, posavjetovali o tumačenjima zakonskih odredba. Mason pak upozorava kako su priče o „čudu od djeteta“ bile česte u legendama toga doba (Mason 2001, 14–15) pa se može pretpostaviti da je Flavije u njima našao nadahnuće za kreativnu doradu ovoga dijela svojega životopisa. Sličnih maštovitih crtica čija je svrha uljepšavanja slike o sebi u kasnijim je Flavijevim djelima bilo još podosta. U šesnaestoj se godini Josip poželio pridružiti najboljoj od tri židovske sljedbe, koje su činili farizeji, saduceji i eseni. Kako bi saznao koja je najbolja, upoznao je sve tri tako što je neko vrijeme živio među njima. Kad je čuo za stanovitoga Banusa, koji je živio isposničkim životom u pustinji, pridružio se njemu. S tim je Banusom, koji nije poznat iz drugih vrela, a iz Flavijeva je opisa izvjesno da se radilo o esenu, proveo tri godine. U devetnaestoj se godini vratio u Jeruzalem, gdje je nastavio živjeti prema načelima kojih su se držali farizeji te je počeo sudjelovati u javnome i političkom životu Judeje.⁸

2.2. *Josipov put u Rim*

U dvadeset šestoj godini Josip je sudjelovao u poslanstvu koje će ga se duboko dojmiti – stigao je u Rim. Bilo je to u vrijeme Feliksove prokurature u Judeji. Feliks je neke svećenike optužio i poslao u Rim da se opravdaju pred tadašnjim carem Neronom. Josip je sa židovskim izaslanstvom iz Judeje krenuo u Rim kako bi pomogao u njihovu oslobađanju. Vjerojatni razlog Josipova odabira za sudjelovanje u toj poslaničkoj misiji bilo je njegovo znanje grčkoga i osobito latinskog jezika čije je poznavanje među judejskim Židovima bilo razmjerno rijetko (Jordi 2000, 420). Stigavši u Rim, Josip je uspio doći do carice Popeje Sabine, koju je uvjerio u nedužnost optuženih svećenika. Svećenici su oslobođeni, a Josip je stekao visok ugled među židovskim prvacima i u Jeruzalemu i u Rimu. Velikim dijelom zbog te uspješno obavljene zadaće, Josipa je 66. godine, nakon što se u Judeji raspalsao ustanak protiv Rimljana, židovsko Veliko vijeće imenovalo vojnim zapovjednikom Galileje. Time mu je iskazano veliko povjerenje: Galileja je, uz Jeruzalem, bila najvažnije područje obrane s obzirom na to da se početak rimskih protuudara očekivao preko tih sjevernih krajeva.

2.3. *Josipovo sudjelovanje u ustanku, zarobljavanje i posvojenje u dom Flavijevaca*

Josip se pokazao sposobnim organizatorom, srčanim zapovjednikom i spretnim manipulatorom. Pod njegovim je nadzorom utvrđeno 19 mjesta i gradova u

8 *Vita* 1:12 (Flavije 2011, 151–153).

Galileji i na Golanu (Aviam 2007, 372), obavljena je žetva, uskladištena je hrana, prikupljeno je oružje i obučeni su unovačeni židovski vojnici. Sve se to zbivalo dok su drugi pretendenti na Josipov zapovjednički položaj zbog svojih ambicija ugrožavali ne samo uspjeh obrambenih osnova i jedinstvo galilejskih Židova nego i Josipov život. Nesloga i međusobna trvenja razdirali su Galileju kad su u proljeće 67. onamo stigle prve rimske postrojbe na čelu s Vespazijanom i udarile na ustanike. Promišljenim i opreznim potezima Vespazijan je brzo zauzimao jedno po jedno utvrđeno židovsko uporište, pri čemu se većina utvrđenih gradova, počevši od Gadare,⁹ predala. Bitku s Rimljanima zapodjenuli su samo stanovnici Jotapate, Jafe, Migdala, Gamle i Tabora. U srpnju 67. povela se odlučujuća bitka pred Jotapatom, u koju se bio povukao i Josip. Nakon što je i taj grad pao, Josip se s četrdeset suboraca skrio u obližnju špilju, ali su ih Rimljani otkrili. Josip je predložio predaju, što su ostali ustanici odbili, pa je odlučeno da svatko ubije svojega susjeda dok tako svi ne izginu. Slijed je bio određen kockom, a bacanje je kocke vodio Josip. Kad su na životu ostali još samo on i jedan ustanik – nedvojbeno zahvaljujući Josipovoj vještini u kockarskim smicalicama – Josip je suborca nagovorio da se predaju Rimljanima.

Josipa su vezana doveli pred Vespazijana. Vespazijan ga je bio naumio poslati Neronu, ali mu je Josip prorokovao da će uskoro on postati carem i vladarem svega svijeta,¹⁰ što je u tom trenutku, između ostaloga zbog Vespazijanova nižega aristokratskog podrijetla, izgledalo neostvarivo. No kad se nedugo potom Josipovo proroštvo obistinilo (nakon Neronova samoubojstva uslijedila je kratkotrajna vladavina trojice careva, Galbe, Otona i Vitelija, a potom su rimske legije u Egiptu Vespazijana proglasile carem), Vespazijan ga je najprije oslobodio iz zatočeništva i uzeo u službu, a poslije ga je primio i u obitelj. Vespazijan je otišao u Rim, a Josip je ostao s njegovim sinom Titom, koji je iz Galileje preko Samarije i primorja krenuo u daljnja osvajanja Judeje i Jeruzalema. Između Tita i Josipa razvilo se prijateljstvo koje će potrajati do Titove smrti 81. godine. Josip je tijekom opsade Jeruzalema Rimljanima služio kao tumač i pregovarač. Nekadašnje je židovske suborce pokušavao uvjeriti da polože oružje i predaju se na što su ga, sklonjeni iza visokih jeruzalemskih zidina, obasuli pogrdama, kamenjem i strijelama. Zbog prelaska na stranu Rimljana Josip je postao veoma omražen među Židovima. Nedugo nakon pada Jeruzalema i svršetka rata Josip je od Vespazijana primio rimsko građanstvo i mirovinu te se preselio u Rim. Uzeo je prezime svojih pokrovitelja Flavije i do kraja života ostao na rimskome dvoru. Godina je njegove smrti nepoznata, ali se općenito smatra da je umro između 100. i 110. Judeju vjerojatno više nikada nije vidio (Rajak 2003, 11).

9 *Bellum Iudaicum* 3:132.

10 *Bellum Iudaicum* 3:398–402.

3. Flavijeva djela

3.1. Židovski rat

Prvo i po mnogočemu najvažnije djelo koje je Flavije napisao je *Židovski rat*. Prema vlastitu navodu, djelo je napisao na „jeziku naše zemlje“ što je, pretpostavlja se, aramejski, a potom ga je preveo na grčki „radi onih koji žive pod rimskom upravom“.¹¹ Neki povjesničari smatraju da je Flavije to djelo izvorno napisao na grčkome, koristeći se nekim nacrtom što ga je ranije pripravio na aramejskom, ali se ne može govoriti o izravnom prijevodu (Hata 1975, 89–108). Do toga je zaključka došao i dio znanstvenika koji u djelu razabiru utjecaj hebrejskoga i aramejskoga, primjerice u sintaksi. Postojanje sintaktičkih i drugih jezičnih „semit-skih obrazaca“ može se objasniti Flavijevim djelovanjem u dvojezičnoj (ili više-jezičnoj) kulturi, u okviru koje su se semitski rečenični obrasci uvlačili u grčki i obratno,¹² ili pak hebrejskim i aramejskim vrelima koja je koristio u pisanju (Jordi 2000, 429–432). Usto, nikakva aramejska inačica *Židovskog rata* nije pronađena (Mason 2016b, 15–17), čak ni redak ili ulomak. Poneki je povjesničar zagovarao pretpostavku kako je inačica *Židovskog rata* na staroslavenskome jeziku ustvari prijevod s aramejskoga (Leeming 2016, 390–391), ali većina znanstvenika tu mogućnost odbacuje.¹³ *Židovski je rat* prvo Flavijevo djelo koje je, već u 4. ili 5. stoljeću, prevedeno na latinski kao *Bellum Iudaicum* (Levenson i Martin 2016, 324). Latinski su naslovi danas uobičajeni u navodima svih Flavijevih knjiga u znanstvenim radovima, pa se sukladno tome rabe i u ovome članku.

Židovski je rat podijeljen u sedam knjiga. U njima je opisan Prvi židovski ustanak protiv Rimljana koji je trajao od početka 66. do pada Masade 73. poslije Krista (Drugi židovski ustanak pod vodstvom Bar Kohbe odvijao se 132. – 135.). U maniri marljiva povjesničara Flavije je uvodno podrobno iznio pozadinu političkih prilika u Judeji što su prethodile, a uvelike i uvjetovale zbivanja koja su vodila do raspirivanja ustanka. Djelo je otvorio opisom nasilne vladavine seleu-

11 *Bellum Iudaicum* 1:3.

12 Slični utjecaji među jezicima postoje i danas. Primjerice, useljenje Židova u Izrael na hebrejskom se naziva *alija* (עלייה), a glagol useliti (samo u ovom slučaju) je *la'alot* (לעלות) pa se „useliti u Izrael“ ispravno kaže *la'alot le-Israel* (לעלות לישראל), *la'alot arca* (לעלות ארצה) ili *la'alot le-erec Israel* (לעלות לארץ ישראל). Na engleskom se pak jeziku „useliti u Izrael“ kaže *make aliyah* jer glagol od glagolske imenice *alija* (*aliyah*) u engleskom, naravno, ne postoji. S vremenom je ta engleska sintagma ušla i u razgovorni hebrejski jezik kao *la'asot alija* (לעשות עלייה) što doslovno znači „učiniti useljenje“ umjesto prirodnijega, točnijega i ljepšega hebrejskog oblika „useliti“.

13 Više o staroslavenskoj inačici *Židovskog rata* vidi dalje u tekstu, u poglavlju 5.2. (*Nedvojbena kršćanska dorada: Slavenski Flavije*).

kidskog kralja Antioha IV. Epifana i susljednoga Makabejskog ustanka sredinom drugoga stoljeća prije Krista.¹⁴ *Židovske starine* još nisu postojale ni u zamisli, pa opis Makabejskog ustanka u *Židovskom ratu*, koji je kasnije detaljnije obradio u *Židovskim starinama*, valja promatrati u okviru nastojanja da predstavi kontinuitet zbivanja od vremena obnove judejske državnosti, a možda i kako bi pokazao da Rimljani nisu bili prvi protiv kojih su Židovi podigli pravedni ustanak.¹⁵ Naglašavao je istinitost onoga što je opisivao i nametljivo ustrajavao na vlastitoj nepristranosti. U predgovoru *Židovskog rata* Flavije piše: „Ne ću, kako bih se suprotstavio onima što uzvisuju djela Rimljana, otići u drugu krajnost pa uzvisivati djela svojih sunarodnjaka, nego ću točno izložiti djela i jednih i drugih.“¹⁶ Važan razlog Flavijeva naglašavanja da je događaje opisao istinito i nepristrano jest njegova uloga u tim zbivanjima, koju je nastojao objasniti i opravdati, ali bezuspješno jer su je Židovi tada i kasnije držali izdajničkom i nečasnom. *Židovski rat* Mason naziva „djelom političkog realizma u kojemu autor razaznaje da moćnici žele i moraju vladati“ (Mason 2023, 208). Žanrovski se može smatrati i tragedijom. Opisane su teške nevolje i nesreće što su pogodile judejske Židove i Jeruzalemce tijekom opsade grada, a opisi su prožeti suosjećanjem i emocijama, te beznađem i prepuštanjem sudbini. Sudbina ili sreća (τύχη) u *Židovskom se ratu* spominje oko devedeset puta (Mason 2023, 189) te se rimske pobjede i okrutnosti, kao i židovske nesreće, više ili manje izravno pripisuju njoj.¹⁷ Flavije na taj način odgovornost za uništenje dijela svojega naroda i njegovih svetinja svraća s Rimljana na apstraktne sile, ili pak na one Židove koji nisu shvaćali koliko je bilo nerazumno ustati protiv nepobjedive rimske države. Izgledni razlog Flavijeva upuštanja u pisanje te povijesti Vespazijanov je nagovor a možda i zapovijed. Djelo *Židovski rat* objavljeno je, prema uobičajenom datiranju, između 75. i 79. godine kad je Flavije imao oko četrdeset godina (Feldman 1999, 903), premda Feldman na istom mjestu (1999 903–904) obrazlaže i mogućnost da je *Židovski rat* objavljen nakon 79. godine.¹⁸

14 *Bellum Iudaicum* 1:31 i dalje.

15 *Antiquitates Iudaicae* 12:237 i dalje.

16 *Bellum Iudaicum* 1:9.

17 Flavijeva uporaba toga pojma, i to kao ključnoga za razumijevanje rimsko-židovskog rata, otkriva njegov otklon od svetopisamskog shvaćanja svijeta i prožetost njegove misli helenizmom. U hebrejskoj se Bibliji, naime, pojam sudbine ili sreće uopće ne pojavljuje (Havel 2020b).

18 U novijoj studiji o Flaviju navodi se da je *Židovski rat* „znatno dovršen“ 79. a „potpuno“ 81. godine (Edwards 2023, 4).

3.2. Židovske starine

Kronološki drugo ali opsegom prvo Flavijevo djelo jesu *Židovske starine*.¹⁹ To je djelo u dvadeset knjiga i šezdeset tisuća redaka²⁰ napisano na grčkome jeziku²¹ i objavljeno 93./94. godine za vladavine cara Domicijana kad je Flavije bio u pedeset šestoj godini života.²² Djelo je poglavito poznato u latinskome prijevodu *Antiquitates Iudaicae* koji se kadgod pripisivao svetomu Jeronimu (Kletter 2016, 370) premda, prema pisanju Kasiodora (oko 485. – 585.), Jeronim nije preveo Flavijevo djelo.²³ U *Židovskim starinama* Flavije je opisao povijest židovskoga naroda od biblijskih vremena do događaja koji su prethodili izbijanju Prvoga židovskog ustanka.²⁴ Obilježje toga djela Flavijevo je pridavanje obrisa helenizma svetopisamskoj povijesti. Primjerice, Flavije je izbjegavao isticanje čudesa u obliku u kojemu su opisana u Bibliji, a ondje gdje ih je spomenuo, popratio ih je napomenom da svakome pripada pravo na vlastito mišljenje (Feldman 1999, 907). Edwards ukazuje i kako je, primjerice na temelju opisa biblijskih junaka Josipa i Estere, zamjetno da Flavije naglašava apologetiku prije negoli etiku²⁵ te da od čitatelja ne očekuje da spozna „kako ispravno postupati nego da su Židovi narod plemenita podrijetla“ (Edwards 2023, 175). Flavije je nastojao dokazati spojivost židovske misli s helenističkom, što je bio njegov način suprotstavljanja neprijateljstvu prema Židovima koje se širilo diljem Rimskoga Carstva. Sličnu je viziju imao i Flavijev suvremenik Filon Aleksandrijski (oko 25. prije Kr. – oko 50. poslije Kr.), ali Filon je bilo više filozof nego ljetopisac. Car Domicijan (81. – 96.), koji je Rimom ovladao nakon Tita, pred kraj je života počeo progoniti Židove, odnosno one koji obavljaju „židovske obrede“, pa je, prema nekim izvorima, samo njegova smrt spriječila da se Židovi u dijaspori ne dignu na ustanak. Ako je Flavije

19 Prijevod naslova ovoga Flavijevo djela može biti i *Judejske starine*, ali je rješenje *Židovske starine* bolje jer se radnja ne zbiva samo u Judeji. Hebrejski je prijevod naslova קדמוניות היהודים (*kadmonijot hajehudim*), što također upućuje na narod, a ne na zemlju (Schwartz 2007, 4). Na grčkome se jeziku ista riječ odnosi i na Židove i na Judeju, o čemu podrobnije vidi u: Havel 2022, 45–47, 361–363, 560.

20 *Antiquitates Iudaicae* 20:267.

21 *Contra Apionem* 1:1 (Flavije 2011, 15).

22 *Antiquitates Iudaicae* 20:267; Edwards 2023, 4.

23 Cassiodorus, 2004, 149–150. Ovaj je ulomak iz Kasiodorova djela *Udžbenik božanskih i svjetovnih znanosti*, kako upozoravaju Levenson i Martin, jedino vrelo o okolnostima prevođenja Flavijevih *Židovskih starina*, *Protiv Apiona* i *Židovskog rata* na latinski (Levenson i Martin 2016, 323). Prema Feldmanu (1984, 851) Flavije je na latinski preveden na Kasiodorov poticaj.

24 *Antiquitates Iudaicae* 20:267–268. Knjiga *Židovske starine* završava opisom druge godine Florova upravljanja Judejom i dvanaeste godine vladavine cara Nerona.

25 Edwards ovdje nudi usporedbu dviju tema, ali valja biti na oprezu i ne umanjiti čestotnost etičkih poruka u Flavijevim djelima. U popisu tema koje navodi Mason dihotomija „vrline i poroka“ na prvom je mjestu (Mason 2003, 186).

svojim djelom naumio uvjeriti Domicijana da su židovska vjera, običaji i obredi odraz plemenite stare civilizacije, prožeti mudrošću i izvornošću ali ne i snovima o političkome prevratništvu, u tome nije uspio.

3.3. *Protiv Apiona*

Još izravniju obranu židovstva kao drevne filozofije Flavije je predstavio u raspravnici *Protiv Apiona* (*Contra Apionem*). U tome djelu, izgledno zadnjemu i jamačno najvještijemu što ga je napisao (Barclay 2016, 75), Flavije je opovrgnuo neke vrlo bizarne optužbe Grka i drugih pogana²⁶ na račun Židova, primjerice onu o Antiohovu pronalasku grčkoga zatočenika u Hramu kojega su Židovi toveli za klanje.²⁷ Flavije je u tome djelu nastojao dokazati kako su židovska vjera i „filozofija“ stariji od grčke, pa stoga zavrjeđuju poštovanje i među nežidovima.

3.4. *Josipov život*

Flavijevo djelo *Josipov život* (*Vita*), kako Tessa Rajak objašnjava, nije autobiografija u današnjemu smislu riječi, pa ni biografija u drevnom smislu „popisa moralnih vrijednosti čovjeka“ (Rajak 2003, 12). Ono se poglavito sastoji od apologije njegovih postupaka. To je jedino Flavijevo djelo koje nije prevedeno na latinski u 5. i 6. stoljeću, nego poslije (Mason 2001, xv). Izvorno je objavljeno pred kraj Flavijeva života, možda kao dodatak *Židovskim starinama*, a Flavije u njemu ponovno opisuje neke pojedinosti Prvoga židovskog ustanka, osobito one koje se odnose na početak ustanka u Galileji. To se djelo, osim što je Flavijev „hvalospjev samome sebi“, smatra stilski lošijim od drugih njegovih djela; ono je „zbrkano, pristrano, nepostojano, s netočnim referencijama i nemarno iznesenim važnim podatcima“ (Feldman 1999, 914). U autobiografiji je bio toliko zauzet uljepšavanjem svojega imidža da niz podataka nije uskladio s onim što je ranije napisao u *Židovskom ratu* (Mason 2003, 169) uključujući kronologiju (Cohen 2002, 3–7). U vrijeme njegova objavljivanja Flavije je već uvelike bio omražen među sunarodnjacima kao izdajica i bjegunac iz ustaničke vojske, a životopis, koji je takvu sliku o njemu trebao promijeniti, nije polučio uspjeh.

Djela *Protiv Apiona* i *Josipov život* preveo je s grčkoga izvornika na hrvatski Luka Vukušić, a objavio 2011. Bet Israel. *Židovske starine* i *Židovski rat* nisu prevedeni na hrvatski jezik.

26 Kako Flavije navodi, prve su pogrde na račun Židova uputili Egipćani (*Contra Apionem* 1:223; Flavije 2011, 63).

27 *Contra Apionem* 2:89–98.

3.5. Djela koja su se pripisivala Josipu Flaviju

Osim spomenuta četiri djela, u Whistonovu se engleskom prijevodu Flavijevih djela nalazi i jedno pod nazivom *Josipova rasprava s Grcima o hadu*, za koje se danas sa sigurnošću zna da ga nije napisao Flavije, nego vjerojatno Hipolit Rimski (oko 170. – 235.), ranokršćanski pisac, biskup i mučenik koji je poslije proglašen svetcem. Među ostalim knjigama što su se pripisivale Flaviju valja izdvojiti Četvrtu knjigu o Makabejcima, koju su Flaviju pripisivali Euzebije i Jeronim (Charlesworth 1985, 533) te Josipona, u kojemu je opisana povijest Židova do razdoblja Drugoga hrama, a koju je sredinom 10. stoljeća ili nešto kasnije sastavio nepoznati pisac (Feldman 1984, 62–66).

3.6. Obrojčavanje Flavijevih djela

Pri obilježavanju navoda iz djela Josipa Flavija poznate su i različito se rabe četiri razine teksta. Primjerice, *Židovske* su *starine* podijeljene na: 1) knjige, 2) poglavlja, 3) potpoglavlja, 4) redak. Četvrta se razina odnosno „redak“ kadgod sastoji od više od jedne rečenice pa taj naziv možda nije uvijek najprikladniji, ali s druge strane radi se o najmanjoj jedinici obrojčavanja.

Djela je na knjige podijelio Flavije.²⁸ Podjela knjiga na poglavlja vrlo je stara pa se nalazi već u Kasiodorovim djelima. No ta su poglavlja dugačka pa jedno poglavlje kadgod zauzima i nekoliko stranica. Zbog toga se u Whistonovu prijevodu nalazi još i podjela na potpoglavlja, a u novijim izdanjima dodana je i 4. razina, odnosno broj retka ili rečenice, što je obrojčavanje poznato kao Nieseov sustav obrojčavanja, prema Benediktu Nieseu (1849. – 1910.), najpoznatijem tadašnjem priređivaču Flavijevih djela na njemačkom jeziku. Niese je taj sustav uveo u izdanjima objavljenima potkraj 19. stoljeća (Farmer 1984, 307). Njegovo je obrojčavanje preuzeo izdavač *Loeb Classical Library* u engleskom prijevodu Flavijevih djela, pa se stoga još naziva i Loebov sustav obrojčavanja. U ovom su članku Flavijeva djela u podrupku citirana samo prema Nieseovu obrojčavanju, tako da se iza latinskoga naslova navodi broj knjige i retka, ali ne i broj poglavlja i potpoglavlja. To je, naime, najodređeniji način navođenja. Primjerice, redak *Antiquitates Iudaicae* 12:130., prema Whistonovu bi sustavu obrojčavanja glasio *Antiquitates Iudaicae* 13:3.3., što je razmjerno neodređeno jer uključuje retke od 129. do 144., koji su u izdanju iz 1998. Whistonova prijevoda raspoređeni na tri stranice (Whiston 1998, 379–381). Flavijeve knjige koje su prevedene na hrvatski (*Protiv Apiona* i *Josipov život*) u hrvatskom izdanju ne sadržavaju podjelu na rečenice prema Nieseovu sustavu obrojčavanja, nego samo podjelu na knjige i poglavlja. Ipak je pri njihovu citiranju u ovome članku, jednako kao i kod velikih djela, naveden broj knjige i

28 *Bellum Iudaicum*, predgovor 30, *Antiquitates Iudaicae* 20:267.

retka Nieseova sustava, kao i stranica na kojoj se u hrvatskome prijevodu nalazi citirani dio, kako je objašnjeno u podrupku 4.

4. Historiografska vrijednost Flavijevih djela

4.1. Flavijeva metoda i osobna pristranost

Josip Flavije jedan je od prvih povjesničara koji se u opisima povijesnih događaja pozivao na načela koja su u znanstvenome pisanju povijesti danas ključna, a to su objektivnost i relevantnost vrela. U njegovim se djelima doista može zamijetiti da su ta načela nerijetko bila okvir unutar kojega se kretao, osobito u pitanjima koja se nisu odnosila na sporne dijelove njegova života i karijere. U *Židovskom ratu*, primjerice, koristio je Vespazijanove i Titove zabilješke, djela Nikole Damascenskoga, pisma Agripe II., svjedočanstva židovskih zatočenika, preživjelih ili prebjega (Villalba i Varneda 1986, 267), a usto je često opisivao zbivanja u kojima je osobno sudjelovao ili kojima je svjedočio. Opisivao je povijesne kontekste, krajolike, zdanja, međuljudske odnose, dvorske spletke, te porive, karaktere, ambicije, strahove, svjetonazore i promišljanja aktera. Upuštao se u politička, društvena, vojna, povijesna, teološka i psihološka tumačenja zbivanja i ljudi. Premda se u opisima židovskog ustanka historiografska metoda isprepleće s proračunatošću i pristranošću, njezino se postojanje zbog toga ne može olako zanemarivati. Pristranosti postoje i u djelima današnjih povjesničara uključujući one najuglednije. Teoretičar povijesne znanosti John Tosh u djelu *The Pursuit of History* objašnjava kako „profesionalni povjesničari pomno ispituju djela jedni drugih u potrazi za pristranostima“ (Tosh 2000, 31–32), ali pristranosti ne poistovjećuje nužno s urušavanjem znanstvenih standarda. U pisanju povijesnih djela stanovita se pristranost gotovo podrazumijeva. Primjerice, ako su o nekoj temi vrela brojna, nužno je napraviti izbor onih koja će se uvrstiti i onih koja ne će, pri čemu je subjektivno vrjednovanje vrela od strane povjesničara neizbježno. Korelacija između izbora vrela i poruke koju povjesničar želi naglasiti logična je i sama po sebi ne umanjuje vrijednost istraživanja. Malo je povjesničara koji smatraju da je povijesno istraživanje samo sebi svrha, ali ne iznese svaki povjesničar u cijelosti svrhu svojega pisanja. U hrvatskoj historiografiji svrhovitost uradaka većine autora, osobito ako je riječ o suvremenim temama, u načelu se podrazumijeva. Hrvatski povjesničari nerijetko pišu o temama čiji su bili sudionici, poput raspada bivše države ili Domovinskog rata, u kojima se razabire njihova obiteljska, identitetska, ideološka, politička, interesna i druga povezanost, ili o temama koje osim znanstveno obrađuju i aktivistički. Već samo ime autora i naslov povijesne teme potiču među čitateljima stanovita očekivanja i dovoljni su za pokretanje rasprave o autorovim mišljenjima, stavovima, namjerama i pristranostima. Na koncu je tu

svjetonazor, temeljno shvaćanje bitka, sebe, svijeta, društva, Boga, prirode, sudbine, epistemologije, aksiologije, cikličnog ili linearnog tijeka povijesti itd. koji se u određenoj mjeri zrcali u svemu što čovjek stvara. Povjesničar može biti svjestan svojega svjetonazora i pripadajućih predrasuda te ograničiti njihov utjecaj na metodu istraživanja, no to su moderna promišljanja o znanstvenim standardima na temelju kojih se ne može olako prosuđivati drevne tekstove. Autorov svjetonazor u historiografskom djelu ne samo da je prisutan (što se podrazumijeva) nego nerijetko određuje njegovu temeljnu pretpostavku. Tosh, primjerice, objašnjava kako je Leopold von Ranke „vjerojatno posljednji veliki povjesničar koji je vjerovao kako je svrha istraživanja poput njegovih otkriti Božje djelovanje u ljudskoj povijesti“, a od 18. stoljeća povijest se često tumačila u okvirima sekularizirane vjere u stalni napredak koji vodi u budućnost „trijumfa razuma i ljudske sreće“ (Tosh 2000, 6, 136). Flavijevim povijesnim djelima valja pristupiti imajući sve to na umu. Razmatranju o njegovim metodama i pristranostima pogrešno je pristupiti kao da postoji i kao da je danas dosegnuto savršenstvo historiografske objektivnosti, pa se iz pozicije toga ideala uočava u čemu sve Flavije podbacuje. Ne postoji djelo, drevno ili moderno, koje nije moglo biti napisano metodološki preciznije, ideološki nepristranije, sadržajno objektivnije, stilski ujednačenije, ili misaono dosljednije. Stoga držim kako je za ovaj uvodni tekst o Flaviju, o kojemu se na hrvatskom jeziku malo pisalo i koji je prosječnom hrvatskom čitatelju nepoznat, od osobite koristi uz kritiku istaknuti i ono što pridonosi vjerodostojnosti, privlačnosti i relevantnosti Flavijevih djela.

Flavije je niz osoba opisao slikovito, realistično, u širokome spektru boja navodeći njihove loše i dobre strane, poroke i vrline, nečasne i časne postupke, lupeštva i junaštva, premda je njegovo završno mišljenje o njima razmjerno određeno i uglavnom se daje jasno razabrati. Brojna se zbivanja i osobe u njegovim povijesnim knjigama ne mogu olako i pojednostavnjeno svrstati na „dobre“ i „loše“, nego zrcale „složenost čovjeka“ (Mason 2016a, 540–541). Stoga u određenoj mjeri odražavaju svetopisamsku sliku čovjeka koja je složena i u kojoj su crno-bijeli prikazi osoba, naroda i zbivanja razmjerno rijetki (usp. Havel 2019b). Gdjekad je pokušavao proniknuti u pobude povijesnih junaka te postaviti njihovu osobnost i djela u kontekst vremena i okolnosti u kojima su živjeli. Primjer takva Flavijeva pristupa predstavlja opis kralja Heroda Velikoga. Flavije ga, slično kao i Novi zavjet, opisuje kao beskrupuloznoga, poremećenog zločinca, ali ga to ne sprječava da navede i Herodove graditeljske pothvate te opiše njegove vladarske, vojne i upravne vještine. Postoje i brojni dijelovi Flavijevih knjiga koji sadrže očito nedosljedne i necjelovite podatke. Primjerice, podrijetlo Marijamne II., žene Heroda Velikoga i kćeri velikog svećenika, spominje se različito na različitim mjestima (Smallwood 1962, 32–34). Neka imena nisu pisana ujednačeno, neka su loše i neujednačeno preslovljena iz hebrejskoga ili aramejskoga na grčki, neke se važne osobe – poput jednoga od vođa ustanka u Jeruzalemu Josipa ben Goriona –

gube iz priče pa njihova sudbina ostaje nepoznata, a neki su navodi iz drugih vrela preuzeti površno i nemarno (Ilan i Price 1993, 189–208). Opisi židovskih ustaničkih skupina i vođa s jedne, te rimskih zapovjednika i vojskovođa poput Tita s druge strane, vrlo su pristrani i nerijetko otkrivaju Flavijev osobni poriv da kroz njih čitatelju predstavi apologetsku sliku svojih odluka i postupaka. No neke su Flavijeve opise zbivanja iz vremena Prvoga židovskog ustanka u 20. stoljeću neočekivano potvrdili arheološki nalazi (Yadin 1998, 16). Otkriće svitaka s Mrtvog mora potvrdilo je postojanje sljedbe esena o kojima je Flavije pisao u *Židovskom ratu* (Schwartz 2016, 428), a arheološka su iskapanja išla u prilog i njegovim opisima zadnjih branitelja Masade te postojanja jeruzalemskoga trećeg zida (Ben-Arieh i Netzer 1979, 140), koji je dotad bio poznat samo iz Flavijeva pera. Yadin, koji je 1960-ih predvodio arheološka iskapanja na Masadi, opetovano potvrđuje točnost Flavijevih navoda, pa i u nekim opisima koji se doimaju nevjerovatnima. Primjerice, neobičan pljusak koji je na Masadi od žeđi spasio obitelj Heroda Velikoga i njihove pratitelje²⁹ doživjeli su i zabilježili arheolozi. Arheolozi su iskusili i čudnu, neočekivanu promjenu smjera vjetra zbog koje je izgorio dio ustaničkoga zida čime se pred Rimljanima otvorio prostor za prodor u Masadu (Yadin 1998, 32–35).³⁰ Bitku za Masadu zbog toga neki povjesničari smatraju „najveličanstvenijim slučajem o kojemu je arheologija omogućila provjeru točnosti Flavijeva izvješća“ (Feldman 1999, 905). Povjesničar i arheolog Mordechai Aviam navodi kako su arheološka iskapanja potvrdila i Flavijeve opise opsade i pada galilejskih gradova Jotapate (Jodfata) i Gamle, pri čemu je iskapanje Jotapate vodio osobno (Aviam 2007, 372–384).

Flavije je nedvojbeno marljivo prikupljao činjenice i razmjerno vjerno opisivao događaje koje je smatrao važnima. Od neprocjenjive je vrijednosti to što je bio sudionik i svjedok mnogih ključnih zbivanja opisanih u *Židovskom ratu* ili je, kao u opisu bitke za Masadu, podatke možda prikupio iz prve ruke od preživjelih sudionika. Čimbenik njegova opusa koji valja uzeti s većim oprezom njegova je prosudba židovskih vođa i skupina, o kojima često piše sukladno tome jesu li ili nisu bliski njegovim postupcima i shvaćanjima ustanka. Profesor židovske povijesti Uriel Rappaport objašnjava kako postoje najmanje četiri razine Flavijeva života i djelovanja koje ga odvajaju od prijanjanja uz istinu: osobni (njegova uloga u ratu i osobni imidž), politički (njegova obrana „stranke“ kojoj je pripadao u ratu), nacionalni (briga za dobrobit židovskoga naroda, kako ju je on razumio) i napokon njegova služba Flavijevcima (Rappaport 1994, 282). Svaka je od ove četiri razine nužna za razumijevanje Flavija kao povjesničara. Svaka njegova knjiga i gotovo svaki opisani događaj mogu se, po pitanju historiografske vjerodostojnosti, različito tumačiti primjenjujući jednu ili više tih razina kao bridnjak kroz koji se čitaju.

29 *Bellum Iudaicum* 1:286–287.

30 *Bellum Iudaicum* 7:310–400.

Iznad ove četiri razine u obzir valja uzeti razlike između dijelova u kojima Flavije opisuje zbivanja svojega doba, kojima je nazočio ili je imao pristup vjerodostojnim i opsežnim vrelima s jedne, te zbivanja iz ranijih razdoblja židovske povijesti, za čije je prikazivanje valjalo posegnuti za raznolikim i često neusklađenim vrelima s druge strane. U nekim opisima tih ranijih razdoblja do izražaja kadgod dolazi njegov uvid u prvorazredna vrela, kao u spomenutom opisu vladavine Heroda Velikog, a kadgod površnost, nemar, nedosljednost i zbrkanost. Primjer takva opisa, koji „pokazuje njegovu slabost kao povjesničara“ odnosi se na razdoblje ptolemejske i početak seleukidske vladavine u Judeji (Schalit 2007, 439).

4.2. Problem Flavijeva opisa branitelja Masade

Flavijev opis rimskoga zauzimanja posljednjega židovskoga ustaničkog uporišta na Masadi primjer je s jedne strane njegove historiografske točnosti koju je potvrdila arheologija, a s druge njegovih pristranosti glede ustanika i Rimljana. Masadu je zauzeo Eleazar ben Jair, zapovjednik ratoborne židovske skupine bodežara, koji je pobjegao iz Jeruzalema nakon što je pogubljen njegov stric Menahem, sin Jude Galilejca. Većina je Židova koji su se našli na Masadi pripadala bodežarima, odnosno revniteljima, četvrtoj židovskoj sljedbi koju Flavije često opisuje kao razbojnike i nasilnike³¹ odgovorne za nesreću što je pogodila židovski narod.³² U opisu njihova otpora na Masadi navodi kako je ime revnitelji – odnosno zeloti – izvedeno od revnovanja za dobro, koje njima priliči samo u surječju poruge.³³ Ovdje je nužno postaviti pitanje jesu li ti revnitelji doista bili samo razbojnička družina, kako ih uglavnom opisuje Flavije, ili pak skupina židovskih domoljuba koji su ustali protiv strane sile koja je poharala njihovu zemlju. Flavijeva su djela jedino povijesno vrelo o židovsko-rimskome sukobu na Masadi, a Flavija su židovski sunarodnjaci, kao što smo vidjeli, držali za izdajicu. Već je to dovoljan razlog za sumnju u njegov opis pokreta i ljudi koji su mu bili politički i ideološki protivnici. U obzir valja uzeti još jedan Flavijev motiv, koji bi se mogao nazvati njegovom životnom misijom, a to je prikazivanje Židova kao mirnoga, prosvijetljenog naroda čija je odanost Rimu neopravdano dovedena u pitanje zbog prevratničkoga djelovanja nekolicine ratobornih, nečasnih huškača. Zato nositelj pobune u njegovu izvješću nije židovski narod, potaknut željom za političkom

31 Flavije rabi razna imena za ustanički židovski pokret, pa se tako kadgod naizmjenično koristi imenima *bodežari* i *revnitelji* a najčešće ime kojim ih naziva je razbojnici (ληστές) (Hengel 1989, 24).

32 Flavije navodi i da je Juda Galilejac začetnik četvrte sljedbe, da je njihovo vjerovanje istovjetno farizejskomu osim što visoko vrjednuju slobodu i kao jedinoga gospodara prepoznaju Boga (*Antiquitates Judaicae* 18:4–10, 23–25). No u opisu ih triju sljedba na početku *Židovskoga rata* ne spominje (usp. *Bellum Iudaicum* 2:119–166).

33 *Bellum Iudaicum* 7:270.

slobodom ili ostvarenjem mesijanskih očekivanja, nego skupina razbojnika, koja uz Rimljane napada i židovske sunarodnjake, i to radi pljačke, a ne zbog ideološkoga nesuglasja. Kako je usto pisao pod pokroviteljstvom rimskih vladara koji su i poharali Judeju, a dio su čitateljstva činili i Židovi, Flavije je puno toga nepomirljivoga morao pomiriti, a neobjašnjivoga prigodno rastumačiti. Sve to uzevši u obzir, ne iznenađuje što židovske pobunjenike ustrajno prikazuje kao razbojnike, Rimljane kao silu koja je primila blagoslov s neba da ognjem i mačem pročisti u nepravdi ogrezle judejske Židove, a sebe kao glas božanskoga proroštva i dobrohotne, miroljubive mudrosti (usp. Rappaport 1994, 282).

Na temelju Flavijeva opisa opsade i pada Masade može se, vjerojatno lakše nego na temelju bilo kojega drugog dijela *Židovskog rata*, dovesti u pitanje njegov prikaz pobunjenika kao razbojničke družine. Arheološki nalazi do kojih su znanstvenici došli tijekom iskapanja na Masadi šezdesetih godina prošloga stoljeća, kad je pronađena velika količina predmeta povezanih s postojanjem i krajem posljednjega židovskog uporišta, potvrđuju Flavijev opis zbivanja, ali ne i ideološki profil ustanika. Ondje su, među ostalim, pronađeni ostatci svitaka s ulomcima svetopisamskih knjiga, vjerskim tekstovima iz poslijebiblijskoga razdoblja kao što je Ben Sira (Sirah) te prostorija koja je vjerojatno služila kao sinagoga. U toj je prostoriji pronađen dio Knjige proroka Ezekielja, pohranjen u prostoru koji je služio kao *gniza*. Gniza (גניזה) je mjesto na kojemu pobožni Židovi pohranjuju oštećene, istrošene ili neuporabljive spise vjerskoga sadržaja. Takve je spise, prema židovskom zakonu, zabranjeno uništiti, nego ih se pokapa. Na Masadi su tijekom arheoloških iskapanja koja je predvodio Yadin pronađeni dijelovi četrnaest svitaka s biblijskim i deuterokanonskim tekstovima te s tekstovima esenske sljedbe (Yadin 1998, 189). Da je skupina na Masadi bila obična razbojnička družina, malo je izgledno da bi gradili sinagogu, održavali vjerske obrede te držali svete spise i pohranjivali ih u *gnizu*. O toj se pretpostavci, dakako, dade raspravljati. Bilo bi anakronistično ustvrditi kako je neka skupina, zato što je razbojnička, istodobno i nevjernička jer nevjere u Judeji toga doba, u obliku kakav se pojavio u kasnijim razdobljima i izvan Judeje, nije bilo. Među pronađenim svitcima jedan, možda više od ostalih, baca drukčije svjetlo na revnitelje s Masade od onoga u kakvom ih opisuje Flavije. Svitak koji je za arheologe bio najveće iznenađenje sadržavao je retke *Pjesme subotnjih žrtvovanja* na hebrejskome jeziku istovjetan redcima pronađenima među svitcima s Mrtvoga mora, u četvrtoj kumranskoj špilji. Budući da je riječ o tekstu kumranske sljedbe, vjerojatno sljedbe esena, a ne o biblijskome, deuterokanonskome, apokrifnome ili pseudoepigrafijskome tekstu koji bi bio rasprostranjen, nameće se pitanje otkud on na Masadi? Yadin navodi kako je i prije toga pronalaska jedan manji dio povjesničara smatrao kako su revnitelji bodežari koji su držali Masadu bili pripadnici kumranske sljedbe. On smatra da je vrlo izgledno kako je barem dio boraca s Masade pripadao esenima. U prilog toj tvrdnji navodi Flavijev spomen stanovitoga Ivana Esena, jednoga od zapovjed-

nika središnjih judejskih krajeva Loda, Jafe i Emausa.³⁴ Yadin postavlja pitanje je li izgledno da samo jedan pripadnik esena bude sudionik pobune i da se k tomu uzdigne do položaja zapovjednika? Prema njegovu mišljenju, nije. Dapače, izglednije je da je i stanovit broj esena sudjelovao u židovskome ustanku. Nakon što su sva ostala ustanička uporišta diljem Judeje uništena, preostali su se eseni skupa s pripadnicima drugih skupina našli na Masadi, kamo su ponijeli i svoje svete tekstove (Yadin 1998, 174). Ako je ta pretpostavka točna, njome se opovrgava i uvriježeno shvaćanje, preuzeto poglavito iz djela Filona Aleksandrijskoga, kako su eseni bili mirotvorna sljedba, čiji sljedbenici nisu posjedovali oružje ni u kakvu obliku, pa čak ni komade oruđa koji bi se mogli uporabiti za borbu te kojima je sudjelovanje u ratu, kao i fizičko sukobljavanje općenito, bilo strano.³⁵ Yadin i ovdje predlaže objašnjenje prikladnije judejskim prilikama iz razdoblja Drugoga hrama: eseni se nisu miješali u ratove za koje su smatrali da ih je potaknulo i nadahnulo ljudsko častohleplje. Za takve su ratove držali da teološki nisu opravdani. Ali su se, nakon što su prepoznali židovski ustanak protiv Rimljana kao odraz Božje volje, tomu ratu pridružili.³⁶ Ovakvo viđenje esena u skladu je s opreznim stajalištem koje je vladalo među Židovima, osobito među onim dijelom koji je bio najrevniji u obdržavanju zapovijedi, kada je riječ bila o upuštanju u oružani sukob s nositeljem vlasti. I prije su se u povijesti Izraela i Judeje među Židovima javljale dvojbe treba li se ili ne treba latiti oružja kada vlasti nasiljem nasrnu na njihov narod, pri čemu ključno pitanje nije bilo tko je na vlasti, nego zašto je na vlasti. Strancu za kojega se moglo pretpostaviti da vlada u skladu s božanskom voljom pripadala je pokornost, dok se bespravnom prisvojitelju vlasti, pa bio on i Židov, pokornost uskraćivala. Takve su dvojbe primjerice zabilježene u vrijeme kaldejskoga osvajanja Judeje i Jeruzalema te u vrijeme židovsko-seleukidskih sukoba. Dvojba o zakonitosti kraljevske vlasti Antioha Epifana riješena je njegovim nasrtajem na Hram, nakon koje je većina judejskih Židova, uključujući kolebljive, pobožne hasidejce, pristala uz hasmonejske ustanike. Ako se eseni i nisu pridružili ustanku protiv Rimljana od samoga početka pa je Ivan Esen bio iznimka, nakon rimskoga je paljenja Hrama i uništenja Jeruzalema esenski odabir strane na temelju tumačenja Božje volje bio uvelike olakšan. Slijedom toga, može se pretpostaviti kako su židovski branitelji Masade velikim dijelom bili predani židovskoj vjeri i političkoj nezavisnosti kao odrazu Božje naklonosti, a ne razbojnici. Teško je zamisliti esene, vične isposništvu, molitvi i predanu radu na prepisivanju i proučavanju svetih štiva, kako obilaze Judeju, nasumice ubijaju ljude te pljačkaju i pale židovska naselja. Teško je zamislivo i da bi takvi pobožni Židovi u

34 *Bellum Iudaicum* 2:567.

35 Filon, *Quod Omn. Prob.* 78-79 (Philo 2008, 689); vidi i *Hyp.* 11:2 (Philo 2008, 746).

36 Usp. Yadin 1998, 173-174. Yadin (1988, 174) smatra da je pronalazak svitka dokaz da su eseni sudjelovali u ustanku te ne misli da je izgledno da se samo jedan od njih, Ivan, priključio ustanicima i uzdignuo do razine zapovjednika.

redovima svoje vojske, koja se nađe u bezizlaznome okruženju na Masadi potpuno ovisna o Božjoj potpori, dopuštali prisutnost suboraca koji čine zlodjela. Božja pomoć, kako je opisano u brojnim svetopisamskim i drugim židovskim vrelima, nije dolazila u logor u kojemu su vladali grijeh i bezakonje.

Ovdje se valja prisjetiti i Flavijevih čestih optužba na račun revnitelja da su na različite načine oskvrnuli Hram, što je u konačnici dovelo do njegova uništenja. Na petnaest mjesta u *Židovskom ratu* Flavije optužuje revnitelje za onečišćenje Hrama i za svetogrđe (Regev 2011, 279–293). Usto ih na brojnim drugim mjestima optužuje za nečudoredno postupanje, gramzivost, bahatost, nemilosrdnost, častohleplje, nasilje i svaki oblik bezakonja. Ali Flavije u *Židovskom ratu* iznosi i razlog za židovsku pobunu, a to je očekivanje da će se ispuniti mesijansko proroštvo:

Ono što ih je više od svega drugoga potaknulo da pokrenu ovaj rat bilo je jedno nejasno proročanstvo koje se nalazi i u njihovim svetim spisima, o tome kako će „u to vrijeme vladarom svekolike naseljene zemlje postati čovjek iz njihove zemlje“. Židovi su ovo proročanstvo primijenili kao da se odnosi upravo na njih, pa su i mnogi mudraci bili zavedeni njihovom odlučnošću.³⁷

Flavije odmah potom objašnjava kako se ovo proroštvo odnosi na Vespazijana, koji je doista i postao vladarom Rimskoga Carstva dok je bio u „njihovoj zemlji“ Judeji. Istodobno se u tumačenju ustanka kao slijeda događaja potaknutih mesijanskim očekivanjima Flavije približava opisu iz pera poganskih povjesničara Tacita i Svetonija. Tacit je u *Historijama* posvetio cijelo poglavlje opisu „kobnih znamenja“ koja je judejski narod krivo protumačio te se zbog njih podignuo na ustanak.³⁸ Tacit, kao ni Svetonije, nije razumio ni židovstvo ni mesijanstvo, ali mu je bilo jasno da se židovski ustanak temelji na očekivanju ispunjenja nekih davnih proroštava pa je razabrao religiju kao njegovu pokretačku silu. Tacit je Židove općenito opisivao pogrdno, ali nije spominjao ni razbojнике ni lupeže kao poticatelje i nositelje židovske pobune (Feldman 1999, 904–905). S druge strane i u nekim talmudskim zapisima ustanici opisani kao okrutni i nemilosrdni neprijatelji ne samo Rimljana nego i vlastite braće. Rabin Johanan ben Zakai ukorio je nećaka, vođu ustanika u Jeruzalemu, jer su ustanici svojim postupcima stanovnike grada izvrgnuli pogibli od gladi, na što se ovaj pravdao da bi ga, pokušala li nešto poduzeti da stanovnicima olakša nevolje, ubili njegovi suborci.³⁹

Opsada Masade upućuje na to da Rimljani nisu štedjeli truda kako bi spriječili da itko od branitelja iziđe i drugdje, možda, nastavi raspirivati ustanak. Zbog toga

37 *Bellum Iudaicum* 6:312–313, Hengel 1989, 238.

38 Historije 5:13 (Tacit 2007, 632).

39 *Babilonski Talmud*, Gitin 56a:15. Naziv בריוני (*birjonei* od *birjon*) označuje razbojнике i zlikovce, a etimologija je te riječi nepoznata (Zeitlin 1978, 136), usp. *Babilonski Talmud*, Brahot 10:2–4.

su već na početku opsade oko utvrde podignuli opsadni zid,⁴⁰ koji je djelomice očuvan do danas. Da su Židovi na Masadi bili obični razbojnici, a ne borci potaknuti vjerskom i ideološkom gorljivošću, golem graditeljski pothvat podizanja opsadnoga zida duljine oko 4,5 kilometara, koji se dijelom proteže strmim i teško pristupačnim terenom (Gwyn 2011, 68), bilo bi teško opravdati. Takav se rimski stav prema braniteljima Masade razlikuje od Titova, koji je za opsade Jeruzalema Židove opetovano pozivao da odustanu od pobune, iziđu iz grada i predaju se, a zauzvrat im je jamčio život i slobodu. Mnogi su Jeruzalemci zato napustili ili su pokušali napustiti ustanike. Među takvima je bio rabin Johanana ben Zakai koji se sa skupinom mudraca preselio u Jamniju (Javne) i ondje utemeljio novo središte židovskoga duhovnog života.⁴¹ Mogući razlog različita pristupa braniteljima Jeruzalema (a prije toga i utvrđenih ustaničkih gradova u Galileji) i Masade jest rimsko stjecanje drukčijega uvida u opseg, razlog i dubinu židovske buntovnosti. Možda su Rimljani u vremenu između pada Jeruzalema i početka opsade Masade procijenili da pobuna nije bila ograničena ni vremenom ni prostorom, nego uvjetovana vjerskim, mesijanskim očekivanjima, pa su i njezino širenje shvatili kao ozbiljniju prijetnju. Flavije o mogućoj rimskoj promjeni u shvaćanju prirode ustanka ne piše ništa, ali rimska promjena odnosa prema Židovima opkoljenima iza teško osvojenih bedema otvara širok prostor za nova promišljanja, pitanja, nagađanja i pretpostavke.

4.3. Židovski stav o Flaviju

Glasoviti židovski povjesničar Solomon Zeitlin Flavija naziva „judejskim Tukididom“ te piše kako je „Flavije nedvojbeno najveći povjesničar židovskoga naroda“ (Zeitlin 1978, 393). No takav je židovski stav o Flaviju nastao tek u drugoj polovici 20. stoljeća i uvelike odstupa od mišljenja kakva su o njemu među Židovima bila uvriježena tijekom većega dijela povijesti. Židovi su Flavija prezirali, a njegova djela zanemarivali ili im prilazili s izrazitim nepovjerenjem jer je bio „izdajica i prevrtljivac“ pa je „prirodno upitati se je li bio i lažac“ (Yadin 1969, 12). Takvo su mišljenje o Flaviju tradicionalno više oblikovali njegovi prorimski politički postupci nego percepcija razine Flavijeve metodološke ispravnosti i činjenične točnosti. Šire prepoznavanje vrijednosti Flavijevih djela među židovskim je povjesničarima oprezno započelo potkraj 19. i početkom 20. stoljeća. Prvi prijevodi na hebrejski pojavili su se 1860-ih, kad ih je Kalman Schulman (1819. –1899.) prevodio s njemačkoga (Feiner 2019, 145), a prvi hebrejski prijevodi s grčkoga izvornika tijekom 1920-ih kad su u četiri sveska objavljeni *Židovski*

40 *Bellum Iudaicum* 7:276.

41 Rabin Johanana ben Zakai iz opkoljenog je Jeruzalema 70. godine u dogovoru s Rimljanima uspio izvesti miroljubive židovske umnike i odvesti ih u primorski grad Jamniju čime je, smatra se, židovstvo sačuvalo od zatora (više o tome vidi u: Havel 2022, 810–811, 867–869).

rat, Protiv Apiona i Josipov Život. Prve knjige *Židovskih starina* prevedene su na hebrejski i objavljene u prvoj polovici 1940-ih (Feldman 1984, 34–35), a prema Schwartzu (2016, 427) dostupnost je toga djela zaslužna za početak promjene Flavijeva imidža među Židovima jer ga je predstavilo kao njegovatelja i zagovaratelja židovskih vrijednosti, tradicije i identiteta. Uslijedilo je razdoblje židovske ambivalentnosti prema Flaviju, osobito u vrijeme kad su arheološka iskapanja počela upućivati na njegovu historiografsku važnost, ali njegovo shvaćanje kao izdajice još nije bilo poljuljano. Yadin je tako o njemu napisao da je „sjajan povjesničar i nesretni Židov“ (Yadin 1998, 15). Potpuna „rehabilitacija Flavijeva imidža“ među Židovima zbilja se tijekom 1970-ih i 1980-ih godina kao posljedica židovskoga povijesnoga iskustva prethodnih desetljeća, od Holokausta do obnove židovske državnosti i ratova s Arapima, osobito rata 1973. i valjanja u „libanonskom blatu“ 1980-ih koji su među Izraelcima promijenili idealizirana shvaćanja rata, žrtve i pobjede (Schwartz 2016, 431). Flavija se počelo promatrati u svjetlu zasluga za očuvanje židovske duhovne i intelektualne baštine koja bi, da je ustrajavao u proturimskoj ratobornosti, bila izgubljena. Flavijeva se ostavština time počela više povezivati s onom proroka Jeremije⁴² i rabina Johanana ben Zakaija, a manje prebjega i izdajice (Schwartz 2016, 432).

U 20. se stoljeću važan dio cionističkoga i izraelskoga kolektivnog identiteta počeo temeljiti na simbolu Masade. Cionistički je pjesnik Jichak Lamdan (1899. – 1954.) 1927. objavio poemu koja završava riječima „Nikada više Masada pasti ne će!“ (Schwartz, Zerubavel i Barnett 1986, 155). Priča o Masadi postala je „simbol židovskoga junaštva i moderne Države Izrael“ te „metafora Države Izrael: osamljene, pod opsadom i sa svih strana opkoljene neprijateljima“ (Magness 2019, 197–198). Pripadnici nekih postrojba izraelske vojske danas na Masadi prisežu uz riječi Lamdanove poeme „Nikada više Masada pasti ne će“, čime prisežu da će Državu Izrael čuvati od propasti, a time i židovski narod od uništenja. Flavije je kao autor priče o posljednjem uporištu drevne židovske državnosti⁴³ tako stekao mjesto među židovskim velikanima, ne zahvaljujući svojim apologetskim autobiografskim ekshibicijama, nego židovskom povijesnom iskustvu 20. stoljeća.

4.4. *Kršćanski stav o Flaviju*

Flavijevu su historiografsku važnost najprije prepoznali kršćani. Crkva je skoro u potpunosti zaslužna za očuvanje Flavijevih djela (Schalit 2007, 441), uključujući i važne dijelove židovske povijesti koji se osim u njima ne spominju nigdje drugdje u židovskim tekstovima, poput bitke za Masadu (Schwartz, Zerubavel i

42 O Jeremijinim pozivima da se Jeruzalem preda Kaldejcima vidi: Havel 2022, 273–282.

43 Bar Kohbin pokret koji je počeo šest desetljeća nakon pada Masade bio je ustanički i uglavnom se ne smatra dijelom zadnjega drevnoga državotvornog razdoblja Judeje koje je trajalo od dolaška Hasmonejaca na vlast do sloma Prvoga židovskog ustanka.

Barnett 1986, 148). Njegova se djela spominju ili navode u patristici, među ostalim u djelima Justina, Melitona Sardskog, Teofila Antiohijskog, Hipolita Rimskog, Klementa Aleksandrijskog, Origena, Euzebija i Ivana Zlatoustog. Sveti Jeronim Flavija je nazvao „grčkim Livijem“ (Huntsman 1996, 393), slično kao i Kasiodor, koji za njega piše da je „skoro drugi Livije“ (Cassiodorus 2004, 149). Najvažniji razlog njihova zanimanja za Flavijeva djela svakako je to što pružaju besprimjeran izvanbiblijski uvid u život i prilike koji su vladali u židovskim zemljama, a koji su iznjedrili kršćansku vjeru. Zahvaljujući Flaviju Isusovo se naučavanje može staviti u širi povijesni kontekst, koji evanđelja ne pružaju, kao i društvene, vjerske, kulturne, gospodarske, političke i međunarodne prilike unutar kojih je rođena Crkva. Flavijeva djela pružaju uvid u razvoj židovske misli od početka helenističkoga razdoblja u Judeji pa su, uz književnost pseudoepigrafije,⁴⁴ jedinstvena poveznica između starozavjetnoga i novozavjetnog doba. Relevantni opisi iz Flavijevih djela u znatnoj se mjeri podudaraju s novozavjetnima i potvrđuju vjerodostojnost evanđelja. To se, prema kršćanskim tumačenjima, odnosi i na proroštva o uništenju Jeruzalema i Hrama, najveće nesreće židovskoga naroda toga doba, koju su kršćani vidjeli kao posljedicu židovske nevjere u Isusa kao Mesije. Zbog svega su toga kršćani proučavali, prepisivali i pohranjivali Flavijeva djela te ih sačuvali od zaborava. Čak je i Flavijev životopis, koji je razmjerno kasno preveden na latinski, „najstarija poznata autobiografija iz antičkoga doba koja je sačuvana u izvornome obliku“ (Feldman 1999, 913). Mason uočava kako su se kršćani koristili Flavijevim djelima „s oduševljenjem“ jer su njegovo pisanje držali korisnim, ali do Euzebija nisu objašnjavali zašto ih smatraju vjerodostojnima (Mason 2009, 13–14).

4.5. *Flavijev karakter*

Među pitanjima na koja današnji znanstvenici pokušavaju ponuditi odgovor u okviru promišljanja o historiografskoj vrijednosti njegovih djela jest, tko je Flavije bio kao osoba? Uvodno valja uočiti kako se pitanje osobnosti drugih velikih drevnih povjesničara, poput Tukidida, Tacita ili Diona, ne postavlja na sličan način niti se iz očista njihova karaktera vrjednuje ono što su pisali. S druge strane većina njih u svojim djelima nisu bili toliko zauzeti sobom niti su u tolikom opsegu bili sudionici zbivanja što su ih opisivali, kao što je bio Flavije.

Njegova djela upućuju na znatiželjna, spretna, domišljata i odvažna čovjeka sklona avanturizmu pa i hazarderstvu. Krasili su ga upornost, vizionarstvo i snažna volja, ali ne i fanatičnost; dapače, dobro je znao kad je bolje uzmaknuti, odustatu od cilja ili potražiti obilaznicu. Pragmatičnost i interes uglavnom je stavljao ispred idealizma, ali je domišljato izbjegavao ispasti častohlepni, ambiciozni oportunist. Darovitošću, rječitošću i šarmom po potrebi se koristio manipulativno,

44 Uvodno o pseudoepigrafiji vidi: Havel 2022, 34–35.

kako među židovskim suborcima tako i pred rimskim prvacima. Bio je dovoljno mudar da razabere koja strana pobjeđuje, pa je s time spretno usklađivao poteze i interese. No ne može se olako zaključiti kako je u tome postupao hladno proračunato. Dapače, čitatelja je nastojao uvjeriti kako se nepatvoreno, srcem i dušom svrstava uza stranu koja je nositeljica pravednosti. Sasvim je izgledno kako je prije toga već uvjerio samoga sebe da je tako. Rappaport smatra kako je nezadovoljan postignućima i pred Rimljanima i pred Židovima, čitateljima i sebi predstavljao vrline svojega „idealnog ega“ (Rappaport 2007, 71) koji nije odgovarao stvarnosti. Surova stvarnost i nagon za preživljavanjem prisiljavali su ga na donošenje odluka koje je valjalo kreativno pomiriti s uzvišenim židovskim idealom pravednosti i osjećajem dužnosti, a kreativnost je bila njegova jača strana. Flavijevo prešutno ili izravno ispričavanje rimskih zlodjela tijekom gušenja židovskog ustanka, ali i doživotna misija da opravda židovski narod, upućuju na dušu rastrganih, podvojenih identiteta. Neugodna je pitanja brzo otvarao i zatvarao, a najradije prešućivao. Primjerice, o svojim je ženama pisao malo (Goodman 1994, 337), osobito o ženi koja je ostala u opkoljenom Jeruzalemu, koju je možda napustio i oženio se drugom. S druge strane, nedvojbeno je da su mu sebičnost, proračunatost, oportunizam i identitetska podvojenost omogućili da preživi burna zbivanja, shvati ih, okrene u svoju korist, zabilježi i ostavi u baštinu. Koliko književna darovitost može supostojati s identitetskom podvojenosti, sebičnim oportunizmom, pa i mračnim stranama piščeve ličnosti, Hrvatima je poznato iz primjera Ive Andrića.⁴⁵ Flavije je bio više nego dovoljno darovit, lakorječiv, pronicav, analitičan, relevantan, inteligentan i prilagodljiv, da su se naraštaji čitatelja – s iznimkom Židova – poglavito bavili njegovim djelima, a ne njegovim karakterom. No u modernim znanstvenim istraživanjima pitanje njegove osobnosti, karaktera, motiva i identiteta postalo je nezaobilazno.

5. Testimonium Flavianum

5.1. *Spominje li Flavije Isusa kao Mesiju?*

Flavije je na više mjesta pisao o osobama koje u novozavjetnim knjigama zauzimaju središnje mjesto, što je znanstvenike poticalo na propitivanje autentičnosti tih ulomaka. U *Židovskim starinama*, primjerice, Flavije opisuje ubojstvo Ivana Krstitelja u prekojordanškoj utvrđi Makerontu. Ivan je opisan kao pobožan i pravedan čovjek, a zbog njegova je ubojstva, prema židovskom vjerovanju, kralj Herod Antipa pretrpio Božju kaznu u vidu vojnog poraza od Nabatejaca.⁴⁶

⁴⁵ Vidi, primjerice, Nemeč 2016.

⁴⁶ *Antiquitates Iudaicae* 18:116–119.

Ozbiljnih razloga za dvojbu u autentičnost toga ulomka nema. Zanimljivo je uspoređivati Flavijev s jedne, te Matejev i Markov opis Ivanova ubojstva s druge strane, ali među njima nema proturječja i u načelu se može ustvrditi kako Flavijev opis upotpunjuje novozavjetni (usp. Feldman 1984, 673–679). Drugdje u *Židovskim starinama* Flavije spominje Jakova „brata Isusa, zvanoga Krist“.⁴⁷ I to je rečenica koju većina današnjih znanstvenika prihvaća kao izvornu Flavijevu (Feldman 1984, 704; Whealey 2016, 353). Onaj pak dio koji se često smatra spornim poznat je pod nazivom *Testimonium Flavianum* ili *Flavijevo svjedočanstvo*. Nalazi se također u *Židovskim starinama*, u Flavijevu opisu Pilatove uprave nad Judejom. U njemu se spominje djelovanje Isusa iz Nazareta, a glasi ovako:

U to se vrijeme pojavio Isus, mudar čovjek, ako uopće priliči nazvati ga čovjekom. Jer on je činio čudesna djela i bio učiteljem onih koji su radosno primali istinu. K sebi je privukao Židove, a uz njih i mnoge Grke. On je bio Krist, i kad ga je Pilat, na poticaj naših prvaka, osudio na križ, oni koji su ga ljubili ne napustiše ga. Njima se ukazao ponovno, živ, treći dan, prema onome što su božanski proroci pretkazali o ovoj i o tisućama drugih čudesnih stvari glede njega. Do dana današnjega nije iščezlo pleme kršćana koje je nazvano po njemu.⁴⁸

Vjerodostojnost *Flavijeva svjedočanstva* ili nekih njegovih dijelova dio povjesničara dovodi u pitanje.⁴⁹ Origen (oko 185. – oko 254.) u djelu *Contra Celsum*, napisanome sredinom 3. stoljeća, navodi kako Flavije ne prepoznaje da Isus jest Mesija, što na prvu upućuje da se *Flavijevo svjedočanstvo* nije nalazilo u inačici Flavijeve knjige kojom je raspolagao. Ali već Euzebij (oko 265. – 340.) zna za ovaj Flavijev ulomak o Isusu te ga prema hrvatskome prijevodu *Crkvene povijesti* ovako prenosi:

U isto se doba pojavio Isus, mudar čovjek, ako ga uopće treba nazvati čovjekom. Činio je čudesna djela. Bio je učitelj ljudi koji s užitkom prihvaćaju istinu. Za sobom je povukao mnoge Židove, ali i mnoge Grke. Isus je bio Krist. Pilat ga je prijevarom naših ljudi podigao na križ. Oni koji su ga prvi ljubili, to nisu prestali činiti. Opet im se treći dan pokazao živ. Proroštva božanskih proroka o njemu su rekla to i bezbroj drugoga. Pleme kršćana koji se po njemu zovu nije sve do sada iščezlo (Euzebij 2004, 239).

L. H. Feldman, jedan od najuglednijih stručnjaka za Flavijeva djela, upozorava kako je između Euzebija i Jeronima jedanaest kršćanskih autora pisalo o Flaviju, ali nijedan nije spomenuo *Flavijevo svjedočanstvo* (Feldman 1999, 911–912), što upućuje da je riječ o umetnutom ili doradenom dijelu Flavijeva teksta. Mason usto ukazuje kako najstariji prijepisi Flavijevih djela potječu iz devetoga i desetog stoljeća (Mason 1993, 167), što povećava izgleda da su u nekom opsegu dorade-

47 *Antiquitates Iudaicae* 20:200.

48 *Antiquitates Iudaicae* 18:63–64; Havel 2022, 682; usp. Božiković 1981, 472.

49 Vidi, primjerice, osvrt na taj ulomak u: Klausner 1926, 55–58.

ni. S druge strane, taj se ulomak nalazi u svim postojećim inačicama *Židovskih starina* (Feldman 1999, 911). U Jeronimovu pak tekstu *O znamenitim muževima*, pisanu oko 392. i sačuvanu u inačici iz šestoga ili sedmog stoljeća, dio *Flavijeva svjedočanstva* u kojem se spominje Isus glasi da se za njega „vjerovalo da je bio Krist“ (Whealey 2016, 346–347).

Pretpostavka da je dio *Flavijeva svjedočanstva* kasnija kršćanska dorada, a ne Flavijev izvorni ulomak, ne može se dokazati, kao što se ne može ni opovrgnuti. Nagađanja da se radi o kršćanskoj krivotvorini zastupali su mnogi ako ne većina znanstvenika potkraj 19. stoljeća (Whealey 2016, 354) u vrijeme kad se vjerodostojnost i drugih drevnih spisa važnih za razvoj kršćanstva počela stavljati pod upit. U omjeru u kojem se radi o ideološkom osporavanju vrela kršćanstva, historiografska je rasprava besplodna. Mišljenje kako se u cijelosti radi o krivotvorini nikad nije bilo općeprihvaćeno, a danas više nije ni većinsko. Manji dio znanstvenika smatra kako je *Flavijevo svjedočanstvo* u cijelosti vjerodostojno.⁵⁰ I u tom se slučaju dakako može postaviti pitanje pristranosti. Branjiva je i prihvatljiva pretpostavka da je *Flavijevo svjedočanstvo* u određenoj mjeri doručeno, ali ne u cijelosti umetnuto (Eisler 1930, 21–30; Mason 1993, 163–175; Feldman 1999, 911–912; Whealey 2016, 345–355 itd.) te da je Flavije o Isusu napisao da se za njega „vjerovalo da je bio Krist“. Taj se zaključak može izvući na temelju drugih vrela, poput spomenutoga Jeronimova teksta te razmjerno nedavno otkrivenim ulomcima na arapskom i sirskom jeziku (Whealey 2008, 587–588). On ne umanjuje historiografsku vrijednost *Flavijeva svjedočanstva* jer je jasno da Flavije nije bio kršćanin. Tako postavljena rečenica objasnila bi i Origenovo opažanje kako Flavije ne prepoznaje da Isus jest Mesija (Whealey 2016, 352).

5.2. Nedvojbeno kršćanska dorada: Slavenski Flavije

U razmatranju ovoga složenog pitanja valjalo bi, radi usporedbe, uključiti one inačice Flavijevih djela za koje se nedvojbeno zna da su krivotvorene. Kako izgleda Flavijev tekst sročeni u kršćanskoj pisarnici dade se, možda ponajbolje, zaključiti iz djela poznata pod naslovom *Slavenski Flavije*. To je prijevod *Židovskog rata* na staroslavenski jezik koji vjerojatno potječe iz 11. stoljeća, a najstariji danas poznati rukopis napisan je 1463. (Leeming 2016, 391). Premda su neki povjesničari zagovarali pretpostavku da je taj prijevod nastao od izgubljene aramejske inačice *Židovskog rata* (što bi, da je točno, bilo spektakularno za izučavanje Flavijevih djela), danas je uglavnom općeprihvaćeno da su ga stvorili kršćani, možda „u ideološkoj borbi protiv Hazara“ (Feldman 1999, 918; Leeming i Leeming 2003, 75–76).⁵¹ U njemu se, osim izbačenih ulomaka, nalazi niz umetnutih nedvojbeno

50 Za opsežan pregled različitih mišljenja i tumačenja do 1980. vidi: Feldman 1984, 679–703.

51 Vidi još: Zeitlin 1929, 1–50; Zeitlin 1948, 171–180; Meier 1990, 78; Leeming 2016, 390–401 itd.

kršćanskih dijelova, a osim protužidovskih misli uključuje i dijelove o dolasku mudraca na Herodov dvor, Ivanu Krstitelju, „čudotvorcu“ Isusu itd.⁵² U Flavijevim se pak djelima koja se danas smatraju izvornima ne razabiru slični „kršćanski ideološki“ ulomci, s mogućom iznimkom tvrdnje da Isus jest bio Krist (umjesto da se to za njega vjerovalo). Nagaðanja o mogućoj kršćanskoj doradi Flavijevih djela izvan te rečenice stoga nemaju puno smisla.

6. Zaključna opažanja

6.1. Vrijednost Flavijevih djela u usporedbi s vrelima o Drugom židovskom ustanku

Djela Josipa Flavija najdragocjenija su historiografska vrela za uvid u prilike i previranja u Judeji tijekom prvoga stoljeća poslije Krista. Poglavitito zahvaljujući njemu to je burno i za kršćane najvažnije razdoblje drevne judejske prošlosti ujedno i najpoznatije. Koliko bi historiografija drevne židovske Judeje bez Flavija bila siromašna i oklaštrena pokazuje sljedeći i posljednji veliki događaj u njoj, Bar Kohbin ustanak 132. – 135. Premda je nakon Bar Kohbina ustanak (a ne nakon Prvoga židovskog ustanka i uništenja Hrama 70. godine kako se često misli) židovski narod protjeran iz svoje zemlje, a židovska politička misao odbacila aktivni mesijanizam i svela se na „pasivno čekanje božanske eshatološke intervencije“ (Havel 2020a, 224) koje je u židovskoj političkoj teologiji potrajalo donedavno, ljetopisca slična Flaviju nije bilo, pa su spoznaje o Bar Kohbi i njegovu pokretu do arheoloških iskapanja u drugoj polovici 20. stoljeća bile krajnje siromašne. Usprkos bogatim arheološkim otkrićima o tome se ustanku ni dan danas ne može sklopiti cjelovit mozaik nego mu se tu i tamo pridoda pokoji važan komadić. Prije druge polovice 20. stoljeća nije se znalo čak ni ime vođe Drugoga židovskog ustanka, a još uvijek je neodgonetnuto jesu li ustanici tada od Rimljana zauzeli Jeruzalem ili nisu (Havel 2019a, 481–482).

6.2. Bogatstvo Flavijeva opusa i interdisciplinarnost

Širina Flavijeva znanja, mogućnosti pristupa prvorazrednim vrelima i sačuvani opus bez premca su kad je u pitanju judejska povijest staroga vijeka. Povijest što ju je zabilježio toliko je opsežna i bogata zbivanjima, kontekstima, nazivljem, imenima, zemljopisom, taktikama, spletkama, emocijama, psihološkim analizama, svakovrsnim podacima, raznolikošću vrela i spisateljskom kreativnošću da je teško

52 Usporedni tekst staroslavenske i grčke inačice *Židovskog rata* u prijevodu na engleski nalazi se u: Leeming i Leeming 2003, 107–639.

ne biti zadivljen onime što je stvorio, a još teže očekivati besprijekoran uradak. Flaviju su tijekom stvaranja grčkih rukopisa na raspolaganju vjerojatno bili brojni urednici i lektori, ali je malo izgledno da je uza se imao ikoga približno upućena u židovsku i judejsku povijest, jezike i kulture, tko bi mu bio od veće pomoći kad je riječ o sadržaju. Osim golemo znanja krasili su ga darovitost u opažanju i pisanju te maštovitost i izvornost koje je kadgod koristio kako bi uljepšao nečiji imidž (uglavnom svoj) ili nekoga ocrnio (uglavnom svoje protivnike), ali ipak najčešće kako bi grčko-rimskom svijetu približio židovsku teološku i filozofsku misao, kako ju je on shvaćao. Posebice je objašnjavao one židovske neobičnosti koje su se u heleniziranom svijetu lako mogle smatrati bizarnima i izroditi još bizarnije protužidovske objede. Smislio je, izgledno je, riječ „teokracija“, koja se prvi put u povijesti pojavljuje u njegovu djelu i rabi za opis političkoga uređenja Judeje (Baron 1952, 152).⁵³ Neupitno je njegov opus od neprocjenjive važnosti za uvid u razdoblje o kojemu piše kao izravni svjedok te za godine koje su tomu razdoblju prethodile s obzirom na to da je raspolagao povijesnom građom i vrelima koja u obliku u kojem ih je on koristio uglavnom nisu sačuvana. Tome valja pridodati i Flavijevo osobno poznanstvo s nekima od najvažnijih pokretača tadašnjih političkih zbivanja, što mu je omogućilo uvide o kakvima većina povjesničara, tada i danas, može samo sanjati. Flavije je poznavao većinu židovskih prvaka iz ustaničkog razdoblja, kao i brojne rimske uglednike u Judeji i u Rimu, od vremena Neronove vladavine do kraja razdoblja koje opisuje. Prijateljevao je s judejskim kraljem Agripom II. i rimskim carevima Vespazijanom i Titom. Flavije je kao malo tko bio upoznat sa židovskom poviješću i svjetonazorima, s helenističkom kulturom, poviješću grčko-rimskoga svijeta i njegovim načinom razmišljanja, filozofijom te hebrejskim, aramejskim, latinskim i grčkim jezikom. Prema svakoj od tih kultura osjećao je privrženost, ni prema jednoj nije gajio odbojnost, i svaku je na stanovit način doživljavao kao svoju. Sve to činilo ga je prikladnim za stvaranje komparativnih analiza kao malo koga u antičkoj, pa i kasnijoj povijesti. K tome se provjerljivi podatci što ih Flavije iznosi uvelike podudaraju s onima što se nalaze u djelima drugih povjesničara, poput Polibija, Livija, Tacita, Svetonija ili Diona, te u novozavjetnim knjigama. Zato se može zaključiti da pogriješke, manjkavosti, nedosljednosti, povremeni nemar, nerijetka pristranost i karakterne mane ne umanjuju izvanrednu vrijednost Flavijevih djela, pa ih ne bi trebalo ni zanemarivati ni pre naglašavati, nego nastaviti istraživati. Imajući u vidu suvremeni razvoj interdisciplinarnosti, kad se historiografija, arheologija, teologija, politologija, psihologija, jezikoslovlje i druge grane društvenih i humanističkih znanosti isprepliću kao nikada prije, završni sud o Josipu Flaviju i njegovu opusu još je jako daleko.

53 *Contra Apionem* 2:165 (Flavije 2011, 119). Flavije ovdje nastoji razlučiti državno uređenje Izraela (Židova), čiji je zakonodavac vlast i moć predao Bogu, od uređenja drugih naroda kojima vladaju monarsi, oligarsi i „narodne mase“.

Popis literature

- Aviam, Mordechai. 2007. The Archaeological Illumination of Josephus' Narrative of the Battles at Yodefat and Gamla. U: Z. Rodgers, ur. *Making History: Josephus and Historical Method*, 372–384. Leiden: Brill. <https://doi.org/10.1163/ej.9789004150089.i-471.126>
- Barclay, John. 2016. Against Apion. U: H. Howell Chapman i Z. Rodgers, ur. *A Companion to Josephus*, 75–85. Chichester: Wiley-Blackwell.
- Baron, Salo Wittmayer. 1952. *Social and Religious History of the Jews, Volume 1. To the Beginning of the Christian Era*. New York: Columbia University Press.
- Ben-Arieh, Sara i Ehud Netzer. 1979. Where Is the Third Wall of Agrippa I? *The Biblical Archaeologist* 42/3: 140–141. <https://doi.org/10.2307/3209382>.
- Božiković, Fabijan. 1981. Kršćanstvo – nova vjera rimske države. *Obnovljeni život* 36/6: 469–476.
- Cassiodorus. 2004. *Institutions of Divine and Secular Learning and On the Soul. Translated with notes by James W. Halporn*. Liverpool: Liverpool University Press.
- Charlesworth, James H., ur. 1985. *The Old Testament Pseudepigrapha Volume 2*. New York: Doubleday.
- Cohen, Shaye J. D. 2002. *Josephus in Galilee and Rome: His Vita and Development as a Historian*. Leiden: Brill.
- Edwards, David R. 2023. *In the Court of the Gentiles: Narrative, Exemplarity, and Scriptural Adaptation in the Court-Tales of Flavius Josephus*. Leiden: Brill.
- Eisler, Robert. 1930. Flavius Josephus on Jesus Called the Christ. *The Jewish Quarterly Review* 21/1-2: 1–60. <https://doi.org/10.2307/1451865>.
- Euzebij, Cezarejski. 2004. *Crkvena povijest*. Split: Služba Božja.
- Farmer, William R. 1984. A Popularization of Josephus, Book Review. *Interpretation* 38/3: 306–308. <https://doi.org/10.1177/002096438403800312>.
- Feiner, Shmuel. 2019. Kalman Schulman's Josephus and the Counter-History of the Haskalah. U: A. Schatz, ur. *Josephus in Modern Jewish Culture*, 144–154. Leiden, Boston: Brill. https://doi.org/10.1163/9789004393097_008.
- Feldman, Louis H. 1984. *Josephus and Modern Scholarship (1937-1980)*. Berlin: Walter De Gruyter.
- Feldman, Louis H. 1999. Josephus (CE 37–c. 100). U: W. Horbury, W. D. Davies i J. Sturdy, ur. *The Cambridge History of Judaism, Volume Three: The Early Roman Period*, 901–921. Cambridge: Cambridge University Press.
- Flavije, Josip. 2011. *Protiv Apiona i Josipov život*. Zagreb: Židovska vjerska zajednica Bet Israel.

- Goodman, Martin. 1994. Josephus as Roman Citizen. U: F. Parente i J. Sievers, ur. *Josephus and the History of the Greco-Roman Period*, 329–338. Leiden, New York, Köln: E. J. Brill. https://doi.org/10.1163/9789004509122_021.
- Gwyn, Davies. 2011. Under Siege: The Roman Field Works at Masada. *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 362: 65–83. <https://doi.org/10.5615/bullamerschoorie.362.0065>.
- Hata, Gohei. 1975. Is the Greek Version of Josephus' "Jewish War" a Translation or a Rewriting of the First Version? *The Jewish Quarterly Review* 66/2: 89–108. <https://doi.org/10.2307/1453908>.
- Havel, Boris. 2019a. Bar Kohba i Drugi židovski ustanak. Povijesni izvori: rimski, židovski, kršćanski i arheološki. *Obnovljeni život: Časopis za filozofiju i religijske znanosti* 74/4: 479–499.
- Havel, Boris. 2019b. Stari zavjet i pitanje etnocentričnosti. Izraelova samopercepcija i odnos prema strancu. *Nova prisutnost: Časopis za intelektualna i duhovna pitanja* 17/3: 529–541.
- Havel, Boris. 2020a. Aspekti razvoja židovske političke mesijanske misli nakon Bar Kohbina ustanka. *Obnovljeni život: Časopis za filozofiju i religijske znanosti* 75/2: 215–227. <https://doi.org/10.31337/oz.75.2.5>.
- Havel, Boris. 2020b. O uporabi riječi poput priroda, sudbina i sreća u prijevodima Staroga zavjeta. *Crkva u svijetu* 55/2: 312–329. <https://doi.org/10.34075/cs.55.2.2>.
- Havel, Boris. 2022. *Izrael: narod u danu rođen. Knjiga prva: povijest Izraela od Abrahama do Bar Kohbe (oko 2000. pr. Krista – 135.)*. Zagreb: Školska knjiga.
- Hengel, Martin. 1989. *The Zealots: Investigations into the Jewish Freedom Movement in the Period from Herod I until 70 A.D.* Edinburgh: T&T Clark.
- Huntsman, Eric D. 1996. The Reliability of Josephus: Can He Be Trusted? *Brigham Young University Studies* 36/3: 392–402.
- Ilan, Tal i Jonathan J. Price. 1993. Seven Onomastic Problems in Josephus' "Bellum Judaicum". *The Jewish Quarterly Review* 84/2-3: 189–208. <https://doi.org/10.2307/1455353>.
- Jordi, Redondo. 2000. The Greek Literary Language of the Hebrew Historian Josephus. *Hermes* 128/4: 420–434.
- Klausner, Joseph. 1926. *Jesus of Nazareth: His Life, Times, and Teaching*. New York: The Macmillan Company.
- Kletter, Karen M. 2016. The Christian Reception of Josephus in Late Antiquity and the Middle Ages. U: H. Howell Chapman i Z. Rodgers, ur. *A Companion to Josephus*, 368–381. Chichester: Wiley-Blackwell.

- Leeming, Henry i Katherine Leeming, ur. 2003. *Josephus' Jewish War and its Slavonic Version: A Synoptic Comparison of the English Translation by H. St. J. Thackeray with the Critical Edition by N.A. Meščerskij of the Slavonic Version in the Vilna Manuscript translated into English by H. Leeming and L. Osinkina*. Leiden: Brill.
- Leeming, Kate. 2016. The Slavonic Version of Josephus's Jewish War. U: H. Howell Chapman i Z. Rodgers, ur. *A Companion to Josephus*, 390–401. Chichester: Wiley-Blackwell.
- Levenson, David B. i Thomas R. Martin. 2016. The Ancient Latin Translations of Josephus. U: H. Howell Chapman i Z. Rodgers, ur. *A Companion to Josephus*, 322–344. Chichester: Wiley-Blackwell.
- Magness, Jodi. 2019. *Masada: From Jewish Revolt to Modern Myth*. Princeton: Princeton University Press.
- Mason, Steve. 1993. *Josephus and the New Testament*. Peabody: Hendrickson Publishers.
- Mason, Steve. 2003. Contradiction or Counterpoint? Josephus and Historical Method. *Review of Rabbinic Judaism* 6/2: 145–188. <https://doi.org/10.1163/157007003772042078>.
- Mason, Steve. 2009. *Josephus, Judea, and Christian Origins: Methods and Categories*. Peabody: Hendrickson Publishers.
- Mason, Steve. 2016a. *A History of the Jewish War, AD 66-74*. New York: Cambridge University Press.
- Mason, Steve. 2016b. Josephus's Judean War. U: H. Howell Chapman i Z. Rodgers, ur. *A Companion to Josephus*, 13–35. Chichester: Wiley-Blackwell.
- Mason, Steve. 2023. *Jews and Christians in the Roman World: From Historical Method to Cases*. Leiden: Brill.
- Mason, Steve, ur. 2001. *Flavius Josephus: Translation and Commentary, Volume 9, Life of Josephus*. Leiden: Brill.
- Meier, John P. 1990. Jesus in Josephus: A Modest Proposal. *The Catholic Biblical Quarterly* 52/1: 76–103.
- Nemec, Krešimir. 2016. *Gospodar priče – poetika Ive Andrića*. Zagreb: Školska knjiga.
- Philo. 2008. *The Works of Philo: Complete and Unabridged New Updated Edition*, Translated by C. D. Yonge. Peabody: Hendrickson Publishers.
- Rajak, Tessa. 2003. *Josephus: The Historian and His Society*. London: Gerald Duckworth & Co. Ltd.

- Rappaport, Uriel. 1994. Where Was Josephus Lying in his Life or in the War? U: F. Parente i J. Sievers, ur. *Josephus and the History of the Greco-Roman Period*, 179–289. Leiden, New York, Köln: Brill. https://doi.org/10.1163/9789004509122_018.
- Rappaport, Uriel. 2007. Josephus' Personality and the Credibility of his Narrative. U: Z. Rodgers, ur. *Making History: Josephus and Historical Method*, 68–81. Leiden: Brill. <https://doi.org/10.1163/ej.9789004150089.i-471.24>.
- Regev, Eyal. 2011. Josephus, the Temple, and the Jewish War. U: J. Pastor, P. Stern i M. Mor, ur. *Flavius Josephus: Interpretation and History*, 279–293. Leiden: Brill.
- Schalit, Abraham. 2007. Josephus Flavius. U: F. Skolnik i M. Berenbaum, ur. *Encyclopaedia Judaica*, Second Edition, Volume 11, 435–441. New York: Thomson Gale, Keter Publishing House.
- Schwartz, Barry, Yael Zerubavel i Bernice M. Barnett. 1986. The Recovery of Masada: A Study in Collective Memory. *The Sociological Quarterly* 27/2: 147–164. <https://doi.org/10.1111/j.1533-8525.1986.tb00254.x>.
- Schwartz, Daniel R. 2007. 'Judaean' or 'Jew'? How Should we Translate Ioudaios In Josephus? U: J. Frey, D. R. Schwartz i S. Gripentrog, ur. *Jewish Identity in the Greco-Roman World*, 3–27. Leiden: Brill.
- Schwartz, Daniel R. 2016. From Masada to Jotapata: On Josephus in Twentieth-Century Hebrew Scholarship. U: H. Howell Chapman i Z. Rodgers, ur. *A Companion to Josephus*, 419–439. Chichester: Wiley-Blackwell.
- Smallwood, E. Mary. 1962. High Priests and Politics in Roman Palestine. *The Journal of Theological Studies* 13/1: 14–34.
- Tacit, Kornelije. 2007. *Manja djela, Historije*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Tosh, John. 2000. *The Pursuit of History*. Harlow: Pearson Education.
- Villalba i Varneda, Pere. 1986. *The Historical Method of Flavius Josephus*. Leiden: Brill.
- Whealey, Alice. 2008. The Testimonium Flavianum in Syriac and Arabic. *New Testament Studies* 54/4: 573–590. <https://doi.org/10.1017/S0028688508000301>.
- Whealey, Alice. 2016. The Testimonium Flavianum. U: H. Howell Chapman i Z. Rodgers, ur. *A Companion to Josephus*, 345–355. Chichester: Wiley-Blackwell.
- Whiston, William. 1998. *Josephus: The Complete Works translated by William Whiston*. Nashville: Thomas Nelson Publishers.
- Yadin, Yigael. 1969. *The Story of Masada by Yigael Yadin. Retold for Young Readers by Gerald Gottlieb*. New York: Random House.

- Yadin, Yigael. 1998. *Masada: Herod's Fortress and the Zealots' Last Stand*. New York: Welcome Rain.
- Zeitlin, Solomon. 1929. The Slavonic Josephus and Its Relation to Josippon and Hegessippus. *The Jewish Quarterly Review* 20/1: 1–50. <https://doi.org/10.2307/1451513>.
- Zeitlin, Solomon. 1948. The Hoax of the “Slavonic Josephus”. *The Jewish Quarterly Review* 39/2: 171–180. <https://doi.org/10.2307/1452821>.
- Zeitlin, Solomon. 1978. *The Rise and Fall of the Judaean State: A Political, Social and Religious History of the Second Commonwealth. Volume Three, 66 C.E. – 120 C.E.* Philadelphia: The Jewish Publication Society of America.

Boris Havel

Life and Reliability of Josephus: An Introduction

Abstract

The article presents an introduction to the life and works of Josephus, the most important Jewish historian from the first century AD. Josephus played an active role in the First Jewish revolt against the Romans. After he was captured, he prophesied to Vespasian, his captor, that he would become the emperor. When he did, Josephus was enlisted as an associate, negotiator, and interpreter to Vespasian's son Titus. Josephus' work *The Jewish War* is of utmost importance for understanding the revolt because of Josephus' direct involvement in many events described in it. It gives valuable insights into the rebels' motives, the war's course, and the eventual Jewish defeat. As a Hellenized Jew, Josephus presented Jewish history from the earliest biblical times and composed some of the best apologies of Judaism. He also refuted anti-Jewish accusations spread throughout the Greco-Roman world in the *Antiquities of the Jews* and the treatise *Contra Apionem*. His works may be considered the most valuable source of Hellenistic Jewish philosophical and theological thought of classical antiquity. Looking at it from a Christian perspective, Josephus is highly valued for his detailed descriptions of Judea before, during, and after the time of Jesus' life on earth and the establishment of the Church. His writings provide the most comprehensive extrabiblical description of the social, political, and religious context in which Christianity and the Church were born.